

Податкова система України: формування національної моделі “homo fiscalus” в умовах невизначеності

Юрківський Олександр Йосипович

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки та підприємництва
Житомирського державного технологічного університету

Yurkivsky Alexander

Zhytomyr State Technological University

Стаття присвячена визначенню інституційних основ формування ефективної Податкової системи. Досліджено напрями трансформування моделі “homo economicus” у моделі з різними характерними рисами. Встановлено, що особливе місце в дослідженні податків займає інституційна теорія, яка доповнила напрями досліджень економічних явищ. У моделі “homo economicus” базою раціональної поведінки суб’єкта є несплата та ухилення від податків. Ірраціональним є прагнення платника до повної сплати обов’язкових платежів за наявності об’єкта оподаткування. Політичні, економічні та соціальні зміни ХХ століття трансформували модель “homo economicus” у нові, зокрема і “homo fiscalus”, видозмінили податкову раціональність, за якої з’явилися податкова довіра, мотивація сплачувати податки, що в підсумку знижує як загальну, так і податкову невизначеність, рівень «тіньової» економіки, витрати на адміністрування та контроль платежів.

Ключові слова: податкова система, податки, інституціоналізм, неінституціоналізм, податкова раціональність, довіра, “homo fiscalus”.

Юрковский А.И. НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА УКРАИНЫ: ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ МОДЕЛИ “НОМО FISCALUS” В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Статья посвящена определению институциональных основ формирования эффективной налоговой системы. Исследованы направления трансформации модели “homo economicus” в модели с различными характерными чертами. Установлено, что особое место в исследовании налогов занимает институциональная теория, которая дополнила направления исследований экономических явлений. В модели “homo economicus” базой рационального поведения субъекта является неуплата и уклонения от налогов. Иррациональным является стремление плательщика к полной уплате обязательных платежей при наличии объекта налогообложения. Политические, экономические и социальные изменения XX века трансформировали модель “homo economicus” в новые, в том числе и “homo fiscalus”, видоизменили налоговую рациональность, при которой появились налоговое доверие, мотивация платить налоги, в итоге снижает как общую, так и налоговую неопределенность, уровень «теневой» экономики, расходы на администрирование и контроль платежей.

Ключевые слова: налоговая система, налоги, институционализм, неинституционализм, налоговая рациональность, доверие, “homo fiscalus”.

Yurkivsky Alexander. THE TAX SYSTEM OF UKRAINE: THE FORMATION OF THE NATIONAL MODEL “HOMO FISCALUS” IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Taxes are an element of the relationship between the state and the model “homo economicus”. This model was formed before the beginning of the XX century and its characteristic features are selfishness and rationality in maximizing profits. The “homo economicus” model is the anti taxpayer model. The tax was considered as a burden from which to avoid as much as possible. However, the political, social, and economic changes of the beginning of the XX century influenced the change of the model “homo economicus”. The taxpayer began to be actively investigated by representatives of various economic schools, in particular Keynesianism and institutionalism. The institutional theory (traditional institutionalism and neoinstitutionalism) occupies a special place in the study of taxes as a formal institution of interaction between the state and economic entities. Representatives of institutional theory for the first time began to investigate a taxpayer with widespread use of psychology, sociology. Revolutionary events, the first and second world wars, the emergence of new countries in Europe have changed the features of the model “homo economicus” and economic functions of the state. There are new models of behavior of the economic agent – “Homo reciprocans”, “Nomo sovieticus”, “Socio-economicus”. A special place in the study of the essence of taxes and the relationship with “homo economicus” is the neoinstitutionalism. Within the limits of this direction the contract basis of modern economic and tax relations is investigated. Taxes serve as a contractual relationship between the state and

the taxpayer. However, tax motivation is based on tax trust. Tax trust and trust in general are the subject of research of traditional institutionalism. Tax trust is an informal institution that is formed for a long time. The experience of European countries shows that this informal institution became the key to motivating taxpayers. The taxpayer through trust creates a new rational attitude to taxes. Modern taxes are both a form of social contract and the rule of the state. Violation of the contract leads to a tax uncertainty about potential tax rates, an increase in administration costs for control. The Ukrainian economic system is in a period of stagnation and at the same time a significant level of the shadow economy. Such a situation requires maximum confidence among economic actors and the state through a system of formal and informal institutions.

Key words: tax system, taxes, institutionalism, neo-institutionalism, tax rationality, trust, "homo fiscalus".

Постановка проблеми у загальному вигляді. Невизначеність є об'єктивно наявним і невід'ємним елементом виробничих, торгових, фінансових відносин, які формувалися протягом тривалого часу й особливих видозмін зазнали у ХХ ст., в період поширення «інформаційної революції». Невизначеність продовжує ускладнювати прийняття рішень, прогнозування дій та попередження кризових явищ не лише на мікрорівні суб'єктів господарювання, домогосподарств або окремого індивіда, але й держави як суб'єкта економічної системи в межах застосованої грошово-кредитної, фіскально-податкової політики.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Циклічність, динаміка, кризи є проявами невизначеності і ставали об'єктами дослідження останніх століть через їх періодичність та поширеність у країнах з різним рівнем ринкових, суспільних, політичних відносин. Зокрема, В. Демент'єв у питанні пошуку шляхів виходу з кризи та покращення діючих інституцій [2, с. 47] визначає саме усунення джерел невизначеності, мінімізацію негативних наслідків на тлі постійної зміни кількості ринків товарів та послуг у бік розширення, появи все нових товарів-замінників, змін ринкових структур, поведінки індивідів. Збільшується загальна кількість як національних суб'єктів господарювання, так і міжнародних (поширення китайських виробників), особливо малого бізнесу, споживачів з раціональною та ірраціональною поведінкою, з намаганням приймати рішення саме в умовах невизначеності майбутніх результатів діяльності.

З невизначеністю пов'язані й обов'язкові податкові платежі, які є історично сформованою, формалізованою інституцією соціально-економічного, політичного впливу на функціонування де-факто всіх суб'єктів економіки, процеси та явища економічної системи загалом. Податкова система пов'язана з невизначеністю, але вже не ринковою, а фіскальною – здатністю держави стягнути визначені заздалегідь податки, збори та мотивацією

платника сплачувати обов'язкові платежі на основі сформованої раціональності у сплаті фінансового тягаря.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна загальна невизначеність має як мінімум ринкову та податкову складові частини, які пов'язані з раціональністю поведінки суб'єктів і формування якої, в оподаткуванні, виходить за межі боротьби з тіньовою економікою, вибору елементів податкового механізму, а знаходиться в площині філософії податків, взаємостосунків держави та "homo economicus", досліджуються відповідно представниками різних економічних та філософських течій, такими як Г. Беслі, В. Геєць, А. Крисоватий, Н. Кучерявенко, У. Крачке, Т. Персон, Д. Коммонс, Д. Норт, Й. Шумпетер та інші.

Формулювання цілей статті. Наявні проблеми в бюджетно-податковій політиці зумовлюють не лише приділення уваги інструментам впливу на платника в межах правового механізму, а й пошук інституційних передумов формування мотивації сплачувати обов'язкові платежі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зародження соціальних, виробничих, трудових відносин доби класичної політичної економії в умовах ринкової невизначеності та "Laissez-faire" спричинили появу та подальше обґрунтування «економічної людини», або "homo economicus", як одного із суб'єктів економічних відносин із такими характерними рисами:

- максимальний раціоналізм, егоїзм;
- байдужість у ставленні до навколишнього середовища;
- отримання постійної вигоди та максимізація прибутку в умовах невизначеності.

Прагматизм дій, егоїстичні прагнення, максимізація економічних вигод стали основою та домінантами моделі, однак розпад імперій, революційні події в більшості країн Європи кінця ХІХ – початку ХХ століття, промислові кризи, дві світові війни спричинили як зміну політичної карти світу, деколоніза-

цію, так і філософію багатьох процесів, моделей ведення бізнесу, зокрема і моделі "homo economicus". Відбувалося посилення впливу соціології та психології в дослідженні поведінки в економічній сфері, розуміння та пояснення логіки, основних «драйверів», які приводять до дій окремого індивіду не лише на ринку, але й у відносинах із суспільними інституціями та державою.

Традиційний егоїзм економічного індивіда вступив у протиріччя із колективним потребами, суспільними вимогами; нерозуміння їх важливості з боку значних верств населення негативно впливало на соціальну, економічну підсистему. Окрім цього, ускладнення відбувалося і через значну кількість сконцентрованих політичних подій за короткий проміжок часу. Зникнення імперій та паралельне створення нових, не завжди вдалих (як в Україні початку ХХ ст.) державних утворень на теренах насамперед Європи, одночасне поширення авторитаризму з відповідним рівнем етатизму, за якого суверен формував власну національну модель економіки, в сукупності вимагало додаткового економічного інструментарію впливу на процеси та явища в економічній системі, зокрема широкого застосування кейнсіанських ідей.

Проте були і винятки, насамперед Чехія, Швейцарія та загалом країни Скандинавії, в яких демократизація відносин, реформування політичної, економічної, соціальної сфер здійснювалися швидшими темпами, що змінювало не лише місце, функції держави, але й поведінку та риси "homo economicus" у межах окремої країни. Тому не дивно спостерігати нині саме ці країни в першій десятці економічних та соціальних рейтингів, і не лише європейських, але й світових. Маючи чи не найбільшу кількість податків і досить високі ставки, особливо щодо товарів не першої необхідності (алкоголь, тютюн), сплата обов'язкових платежів у цих країнах трансформувалася в звичайну необхідність і головне – раціональність із погляду середньостатистичного індивіда скандинавських країн.

Як відзначає А.С. Глушак, історія людського суспільства загалом та особливо європейського варіанту розвивається в постійному чергуванні не лише двох протилежних явищ, а й основних фаз: рацію та іррацію, які, змінюючись, впливають на трансформацію усіх процесів не лише в економічній та соціальній, але й у політичній системах [1, с. 37].

Політико-економічний підсумок – поява двох протилежних філософій, поділ країн на

дві протилежні табори – командно-адміністративна економіка проти країн зі «змішаним типом» економіки, проте з традиційними податками в обох варіантах.

Тобто формування нових держав, трансформація суспільства вплинули на трансформацію поведінки чинних економічних суб'єктів, а в подальшому вже друга половина ХХ століття пов'язана з поглибленням вивчення споживача, підприємця, їх психологічних та ментальних прагнень, мотивацій, цінностей. Це викликало появу поряд із загальним "homo economicus" Адама Сміта, Давида Рікардо, Альфреда Маршала нових теорій – "homo reciprocans", «людина або підприємець – новатор» за Й.А. Шумпетером, дещо саркастичного "homo sovieticus", "socio-economicus", появу поведінкової економіки (behavioral economics) загалом.

Однією з характерних ознак "homo economicus", що зазнала змін у процесі боротьби за налагодження постійності в життєдіяльності, мінімальних первинних потреб та їх розширення за величиною та структурою є раціональність. Податки виступають апріорі головним раціональним інструментом дій з боку держави для забезпечення наявних державних і зростаючих суспільних потреб у формі відповідних видатків, однак розглядалися як неважливі, другорядні, тягар з погляду моделі "homo economicus", базуючись на індивідуальних егоїстичних прагненнях та загального класичного правила "Laissez-faire".

Для моделі "homo economicus" базовим постулатом абсолютно природної, раціональної поведінки суб'єкта у взаємодії з державою є саме несплата та ухилення, а протилежним, ірраціональним – прагнення останнього до чесної сплати обов'язкових платежів до бюджетів різних рівнів, внесків соціального страхування (див. табл. 1).

"Homo economicus" за правилом "Laissez-faire" – це антиплатник податку, і модель поведінки змінювали як у примусовий (наприклад СРСР), фіскальний спосіб, так і опосередковано непрямыми методами, однак протягом тривалого часу в межах із трансформації багатьох сфер функціонування національних економік.

Несплата податків збільшує невизначеність не лише фінансування державних видатків, але й перспективи розвитку та функціонування державних утворень.

Тривалість та складність змін підтверджується і періодичними намаганнями, зокрема

Таблиця 1

Типи поведінки традиційного платника податку

Поведінка платника	Податки	Ринки товарів та послуг
Раціональна	Несплата та ухилення, нехтування суспільним	Більше товару за меншу ціну
Ірраціональна	Максимальна сплата, врахування суспільних потреб, зменшення витрат на адміністрування та контроль	Куплю щось інше або взагалі не купую

через теорію суспільного договору ще з часів Просвітництва, визначення ефективного механізму перетворення «податкового тягаря» на необхідність, корисну дію, означення еквівалентного обміну між платником і державою, церквою.

Дійсно податок – це одночасно інституція суспільна, державна та індивідуальна, а поведінка економічного індивіда враховує не лише індивідуальні потреби, але поряд із державними і колективні. Так, у межах традиційного інституціоналізму Д. Коммонс теж наголошує на важливості суспільних дій, запропонував дефініцію «діючої колективної інституції», під якою розуміє «колективну дію щодо контролю, вивільнення та поширення масштабів індивідуальної дії» [8].

У. Клер Мітчел також розглядав інституції як панівні і надзвичайно стандартизовані насамперед суспільні звички, інстинкти самі по собі можуть суттєво вдосконалити економічний аналіз, адже інстинкти поведінки людини краще узгоджуються з генетичним підходом до суспільних інституцій, ніж психологія гедонізму [4].

Тобто мотивація сплачувати податок пов'язана базово з податковою довірою з боку "Homo economicus", яка виступає неформальною специфічною інституцією з тривалим характером формування під впливом дій держави, суспільства, накопиченого досвіду, ментальності та егоїзму індивіда.

Представники ж неоінституційного напрямку другої половини ХХ ст. в подальшому відокремлювали інституції від звичаїв та запропонували застосовувати різноманітні стандартизовані норми для правил поведінки. Так, Дуглас Норт дає таке визначення: «Інституції – це правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І, як наслідок, структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного» [5, с. 38].

Тобто податки як формальна інституція та їх сплата трансформуються з тягаря в моти-

вацію не лише на основі традицій, людського і державного звичаю, а вже на основі колективної поведінки, норми, правила функціонування, що закріплено в основному законі окремої держави, який виступає при цьому умовним договором для кожного індивіда.

Невідповідність моделі "homo economicus" саме суспільним реаліям мала об'єктивні політичні, соціальні, економічні передумови початку ХХ століття, що вплинуло в подальшому на появу різних моделей. Зокрема, модель Роберта Триверса (Robert Trivers) в 1971 році – "homo reciprocans", яка передбачала появу в поведінці економічного індивіду кооперування як запоруки розвитку громадянського суспільства [9].

Натомість Петер Вейз (Peter Weisz) зазначає важливість соціального складника, об'єктивність зміни поведінки "homo economicus", його поєднання вже з "homo sociologicus", які синергетично об'єднуються "homo socioeconomicus" [6].

«Homo sovieticus» як модель увібрала в себе характерні риси економічного індивіда країн із командно-адміністративною системою регулювання економічних процесів, зі власними перевагами та недоліками, які частково притаманні національній моделі "homo economicus" на початку незалежності і формування державності [10].

Загалом у межах інституційної теорії маємо подвійну основу формування моделі індивіда у сфері податків із постійним нарощуванням етичності, соціальності, суспільності відносин, їх трансформації в податкову раціональність:

- мотивація (традиційний інституціоналізм – звичай, традиція сплачувати);
- норма або суспільний стандарт (неоінституційний напрям), який передбачає по суті поступову трансформацію базових ознак моделі "homo economicus" в "homo reciprocans" та появу окремого національного "homo fiscalus" з раціональним ставленням до сплати податків як загальноновизнаної, необхідної суспільно-етичної норми, порушення якої

Типи поведінки раціонального платника податку "homo fiscalus"

Поведінка платника	Податки	Ринки товарів та послуг
Ірраціональна	Несплата та ухилення, збільшення витрат на адміністрування та контроль	Куплю щось інше або взагалі не купую
Раціональна	Сплата нарахованих обов'язкових платежів та відповідне зменшення витрат на адміністрування та контроль	Більше товару за меншу ціну

є прикладом аморальності (скандали зі знаменитостями у різних сферах за ухилення від сплати), засуджується суспільством та веде до запровадження жорстких санкцій з боку державних органів та суду (таблиця 2).

Тобто раціональність у сприйнятті та сплаті податків зменшує податкову невизначеність, максимально охоплює кількість платників, мінімізує тіньовий сектор економіки, підвищує податкові надходження не лише через непрямі податки, але й прямі, від яких відносно легко ухилитися.

Податкова раціональність є елементом договору або соціального консенсусу, який описував Дж. Бюкенен у власній теорії консенсусу ефективності соціального ладу, і, на його думку, кожен консенсус є за власним змістом раціональним. Тобто тіньовий сектор економіки є по суті порушенням консенсусу внаслідок суб'єктивності, ірраціональності окремих груп населення у формуванні ціннісних орієнтирів з огляду на порушення еквівалентності обміну. Однак, як відзначає Єрмоленко, методологічне включення економічної калькуляції в суспільний процес налагодження взаєморозуміння норм та цінностей все ж не гарантує позитивного результату в межах усього суспільства [3, с. 186].

Проблему пояснення раціональності взаємозв'язку «податки-благо» у сплаті податку можна розглядати і через призму концепції «якості життя», в основі якої футуролог Е. Тоффлер виділяє або калькулює три основні складники сукупної системи благ – традиційні економічний і соціальний та новий екологічний, які синергетично мають сформувати консенсус у сплаті, пояснити цілі використання сплачених коштів [7].

Намагання удосконалити обґрунтування калькуляційних складників отриманих благ можна простежити вже на рівні ООН під час застосування «Індексу розвитку людського потенціалу» (Human Development Index), у

межах якого для порівняльної оцінки бідності, грамотності, освіти, середньої тривалості життя й інших показників країни, враховує три агреговані види показників, які і мають сформувати податкову раціональність:

- середня тривалість життя;
- індекс освіти через рівень грамотності;
- рівень купівельної спроможності життя.

Висновки. Податкова раціональність, як і довіра в оподаткуванні, пов'язані одночасно з:

– тривалим часом формування мотивації з огляду на позитивні приклади країн європейського континенту та світу;

– починаючи з ХХ століття – із загальною демократизацією відносин та налагодженням кооперативних відносин між індивідом, суспільством, державою;

– наявністю обґрунтованого еквівалентного обміну між державою та платниками податків. На мові маркетингу вже ХХІ століття маємо фактично застосування системи більш глибокої деталізації набору суспільних благ, які отримує національний "homo fiscus" за сплати обов'язкових платежів до державного та місцевих бюджетів, соціальних фондів за аналогією з "cash – back", "tax – back".

Мотивація та податкова довіра є неформальними інституціями не лише формування стабільної податкової системи, але й зменшення транзакційних витрат, зменшення невизначеності під час прийняття рішень у межах насамперед обраної бюджетно-податкової політики. За наявності податкової раціональності підтримуються базові функції держави, потреби місцевих громад та довгостроковий розвиток у час інтернаціоналізації світових економічних процесів. Базуючись на національних особливостях моделі "homo fiscalus", раціональність виступає водночас внутрішньою конкурентною перевагою країни у світовому конкурентному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Глушчак А.С. Раціональне та ірраціональне в структурі філософського дискурсу. Філософські обрії, 2009. № 21. С. 29–45.
2. Дементьев В. Сучасна теорія інститутів: ідентифікація предметного поля // Економічна теорія. – 2015. № 3. С. 26–50.
3. Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. К.: Лібра. 1999, 488 с.
4. Соціально-економічні інституції економічної системи України: монографія / За заг. ред. проф. К.С. Солонінка. Житомир: ЖДТУ, 2011. 232 с.
5. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, отношенческая контрактация. Научное редактирование и вступительная статья к. э. н. В.С. Каткало; пер. с англ. СПб. : Лениздат ; SEV Press, 1996. 702 с.
6. Peter Weise. Homo economicus und homo sociologicus: Die Schreckensmänner der Socialwissenschaften // Zeitschrift für Sociologie. April 1989, Jg.18, H. 2, S. 148–161
7. Toffler A. Future shock / A. Toffler – New York: Random House, 1970. 505 p.
8. J.R. Commons. Institutional Economics. // The American Economic Review, Vol. 21, Dec. 1931. p. 649–650.
9. Trivers, R.L., The Evolution of Reciprocal Altruism, Quarterly Review of Biology 46 (1971): 35–57.
10. Cambra, Fernando P. de. Homo sovieticus. La vida actual en Rusia. – Barcelona: Ediciones Petronio, 1975. 296 p.

REFERENCES:

1. Glushchak A.C. Rational and irrational in the structure of philosophical discourse. Philosophical horizons, 2009. No. 21. p. 29–45.
2. Dementiev V. Modern theory of institutes: identification of the subject field // Economic Theory. 2015. No. 3. p. 26–50.
3. Yermolenko A.M. Communicative Practical Philosophy. Textbook. K.: Libra. 488 s. 1999.
4. Socio-economic institutions of the economic system of Ukraine: monograph / According to the commissions. edit prof. K. S. Soloninka. Zhytomyr: ZHDTU, 2011. 232 p.
5. Williamson O. The Economic Institutes of Capitalism. Firms, markets, relative contraction. Scientific editing and introductory article by K. N. V. S. Katkalo; per. from english – St. Petersburg : Lenizdat; SEV Press, 1996. 702 pp.
6. Peter Weise. Homo economicus und homo sociologicus: Die Schreckensmänner der Socialwissenschaften // Zeitschrift für Sociologie. April 1989, Jg.18, H. 2, S. 148–161.
7. Toffler A. Future shock / A. Toffler – New York: Random House, 1970. 505 p.
8. J.R. Commons. Institutional Economics. // The American Economic Review, Vol. 21, Dec. 1931. p. 649–650.
9. Trivers, R.L., The Evolution of Reciprocal Altruism, "Quarterly Review of Biology" 46 (1971): 35–57.
10. Cambra, Fernando P. de. Homo sovieticus. La vida actual en Rusia. – Barcelona : Ediciones Petronio, 1975. 296 p.